

Jaarverslag restauraties in 2004

Berend Raangs en Joris van Haften

Inleiding

“Het bestaan van zoiets als monumentenzorg is op zijn minst een twijfelachtige zaak. Het cultureel bewustzijn van onze samenleving is blijkbaar niet zo sterk dat het vanzelfsprekend is, de entourage van die cultuur, de gebouwde en aangelegde omgeving stelselmatig te onderhouden”¹.

Tien jaar *Hervonden Stad* valt samen met tien jaar Monumentenbeleid op basis van de nota *Van ethiek naar strategie*. Dat vraagt om een moment terug te kijken en het dagelijkse monumentenwerk in een perspectief te plaatsen. In deze inleiding bij het overzicht van restauratiewerkzaamheden in 2004 schetsen we daarom in het kort een paar lijnen in die ontwikkeling. We doen dat aan de hand van vier thema's: de vergroting van het aandachtsgebied, de inbreng van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening, het revitaliseren van grote monumenten en de inhoudelijke verdieping van het taakveld. Tot slot komen we, bijna tot onze eigen verrassing, weer uit bij het begin want hoewel de cultuurhistorie tegenwoordig dagelijks op de agenda van de ruimtelijke ordening staat, wil dat nog niet zeggen dat in de uiteindelijke belangenafweging de cultuurhistorie het gewicht krijgt dat haar zou moeten toekomen.

Vergroting van het aandachtsgebied

Op 1 januari 1989 trad de herziene Monumentenwet in werking. Daarin werd een groot deel van de rijkstaken naar de (grotere) gemeenten gedecentraliseerd. Begin jaren negentig van de vorige eeuw was de aandacht van monumentenzorg en archeologie in Groningen nog vrijwel alleen gericht op de binnenstad met: ruim driehonderd – begin jaren zestig aangewezen – rijksmonumenten en ruim honderd – met name op de singels gelegen – gemeentelijke monumenten, sinds 1991 de aanwijzing van het Beschermd Stadsgezicht Binnenstad en een in 1993 van het Rijk verkregen opgravingsbevoegdheid.

In 1994 werd daar, na een inventarisatie en selectie van architectuur en stedenbouw uit de periode 1850 tot 1940, de vooroorlogse stad aan toegevoegd. Uit die periode verzocht de gemeenteraad het Rijk bijna driehonderd monumenten, zeven afzonderlijke te beschermen gezichten (Korrewegwijk, Schildersbuurt, Bloemenbuurt, Zuiderpark, Verlengde Hereweg, Oosterpoort-oost, Petrus Camperisingel) en twee uitbreidingen van het Beschermd Stadsgezicht Binnenstad (Singelgebied-zuid en het Noorderplantsoen) aan de rijkslijst toe te voegen. De jonge rijksmonumenten werden eind 1994 door de minister aangewezen, de beschermde gezichten in 2000.

1. Boer 1980, 13-24.

Als gevolg van de zogenaamde 'herstructurering', de voorgenomen sloop van duizenden met name naoorlogse woningen, is in 1998 begonnen met de inventarisatie en selectie van architectuur en stedenbouw uit de periode 1940 tot ongeveer 1970, om te voorkomen dat de meest waardevolle gebouwen uit die nog weinig gewaardeerde tijd gesloopt zouden worden. In 2000 zagen in dat kader veertien wijkbeschrijvingen van naoorlogse wijken het licht, in 2004 gevolgd door de aanwijzing van 75 naoorlogse panden en complexen als gemeentelijk monument. Vanwege de actuele discussie over de ruimtelijke ontwikkeling aan de noord- en oostzijde van de Grote Markt, heeft het college van B&W de monumentwaardige gebouwen in deze gevelwanden wel gewaardeerd, maar (vooralnog) niet aangewezen als monument.

Inbreng van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening

*"Iedere dag is een momentopname in de stedelijke ontwikkeling, waarvan het begin ver achter ons ligt en het eind nog niet in zicht is"*².

Parallel aan de vergroting van het aandachtsgebied van de gemeentelijke monumentenzorg van binnenstad naar de naoorlogse stad heeft zich een verbreding van het aandachtsgebied afgespeeld. Waren monumentenzorg en archeologie sinds hun institutionalisering na de oorlog traditioneel vrij objectgerichte (binnenstads)activiteiten, gedurende de afgelopen decennia hebben zij zich mede als gevolg van de decentralisatie ontwikkeld tot een gemeentebrede, meer gebiedsgerichte aandacht voor cultuurhistorie. Op rijksniveau werd midden jaren tachtig van de vorige eeuw gesproken over 'het bevorderen van een blijvende integratie van waardevolle cultuurhistorische elementen in het veranderende leefmilieu': het cultuurhistorisch erfgoed als inspiratiebron voor ruimtelijke ontwikkelingen. Midden jaren negentig heette het 'behoud door ontwikkeling'. Zo kreeg cultuurhistorie de voet tussen de deur van de ruimtelijke ordening. In Groningen voor het eerst heel expliciet bij de vaststelling van het Bestemmingsplan Buitengebied in 1995. Tegenwoordig wordt bij het maken van stedenbouwkundige plannen en bestemmingsplannen voor cultuurhistorisch waardevolle gebieden vaak gebruik gemaakt van een door de sector monumenten en archeologie samengestelde inventarisatie en analyse. In sommige gevallen vormt de cultuurhistorie daarbij, al dan niet in samenhang met de ecologie, een belangrijke bouwsteen bij de planvorming, zoals de inbedding van de Hunze-zone in het bedrijventerrein Eemspoort en de inpassing van het tot afbraak gedoemde marechausseekantoor aan de Hereweg 103, als drager van de ontwikkeling langs de Hereweg bij de herontwikkeling van het Rabenhauptterrein. Een dergelijke benadering vond eerder zijn beleidsmatige basis in de gemeentelijke nota *Van ethiek naar strategie*. Daarin werd onder meer gesteld *"De stad is een mierenhoop vol tegenstrijdige belangen, een levend artefact, het resultaat van een bij uitstek dynamisch proces. De samenleving is de motor achter dit proces. De gebouwde omgeving vormt hiervan een tastbare neerslag en als ze de kans krijgt een cultuurhistorische erfenis voor het nageslacht"*³.

Een benadering die in 1999 werd onderschreven in de nota *Belvédère* van het Rijk, met in de hoofdlijnen *"Cultuurhistorie is het verhaal van het cultuurlandschap en dus ook het doorgaande verhaal van de ruimtelijke inrichting in verleden, heden en toekomst"*.

2. Gemeente Groningen 1995, 27.

3. Ibidem.

Revitaliseren van grote monumenten

“Dat, steeds als men het nieuwe met het oude, opnieuw behoedzaam in de waagschaal legt...”⁴.

Ook in de objectgerichte monumentenzorg is sinds de vaststelling van het gemeentelijke Kanjerplan in 1996 meer ruimte gemaakt voor ontwikkelingsgerichte benadering bij de revitalisering van grote monumentale gebouwen. Net als de traditionele kerken en molens zijn veel laat-19e en vroeg-20e-eeuwse ‘kanjers’ gebouwd voor een speciale functie. Denk daarbij aan postkantoren, stationsgebouwen, watertorens, laboratoria van de Rijksuniversiteit Groningen (RuG), enzo voort. En omdat die functies opgeheven werden of om een andere ruimtebehoefte vroegen, dreigden midden jaren negentig van de 20e eeuw veel van die gebouwen gesloopt te zullen worden. In het gemeentelijke Kanjerplan zijn ruim tachtig van dergelijke monumentale gebouwen, overigens lang niet allemaal beschermde monumenten, benoemd en is een regeling opgesteld om eigenaren hiervan te stimuleren hun gebouwen te restaureren en indien nodig geschikt te maken voor een andere functie dan waarvoor ze gebouwd zijn. Voorbeelden hiervan zijn de verbouw van pakhuizen en scholen tot woningen, zoals het pakhuis Engeland aan de Noorderhaven en de voormalige Rijks-HBS aan de Grote Kruisstraat, de revitalisering van een bankgebouw en een voormalig RuG-laboratorium tot congrescentra, de kleedruimten bij het zwembad De Papiermolen tot ateliers en ruimten voor startende bedrijven, etcetera. Daarbij is onze inzet dat de nieuwe functie zich zo goed mogelijk aanpast aan het gebouw en niet omgekeerd, opdat het monumentale karakter zoveel mogelijk behouden kan blijven. Zo is Albert Heijn uiteindelijk na veel discussie zonder verbouwing in de Korenbeurs getrokken. Echter als er omwille van het functioneren noodzakelijkerwijs aangepast of uitgebreid moet worden, dán bij voorkeur in een herkenbare eigentijdse vorm die voor gebouw en stad een meerwaarde oplevert. Een voorbeeld daarvan is de verbouwing van het Noorderbad tot bibliotheek, waarbij de zwembadhal als bibliotheekruimte behouden kon worden, maar de inwendige ontsluiting geheel eigentijds is vormgegeven.

Inhoudelijke verdieping van het taakveld

“Wie geen geheugen heeft bestaat niet, wie het verwaarloost zet zijn voortbestaan op het spel”⁵.

Tot midden jaren tachtig van de vorige eeuw is bij vrijwel alle bouw- en grondwerkzaamheden in de gemeente het ‘bodemarchief’ zonder onderzoek en documentatie venietigd. Tot midden jaren negentig gold dit ook voor het bovengrondse ‘bouwsporenarchief’ bij sloop-, verbouw- en zelfs dikwijls bij restauratiewerkzaamheden. De gemeentelijke nota *Toen voor straks* uit 2000 gaat hierover. In de nota zijn uitgangspunten geformuleerd voor onderzoek, beheer en gecontroleerde vernietiging.

Want of het nu monumentale of archeologische waarden betreft, in een stad waaraan gebouwd wordt, moeten dagelijks keuzes worden gemaakt tussen behoud, integratie en vernietiging van cultuurhistorisch erfgoed. Daarvoor is kennis van dit erfgoed nodig en financiële middelen om, indien onvermijdelijk, dit erfgoed letterlijk en figuurlijk verantwoord op te kunnen ruimen.

4. Dit is een fragment uit het gedicht van Jean Pierre Rawie over de Waagstraat, Pinkster 1996, 28.

5. Holleman 1996.

Echter, om een goede afweging te kunnen maken tussen instandhouden en gedocumenteerd vernietigen, moet je eerst weten wat je hebt. En daar is op verschillende gebieden nog aanvullend inventariserend onderzoek voor nodig. Na de al eerder genoemde, inmiddels voltooide inventarisatie en selectie van voor- en naoorlogse architectuur en stedenbouw, worden op dit moment twee omvangrijke bouwhistorische inventarisaties uitgevoerd. Enerzijds de bouwhistorische inventarisatie van alle gebouwen in de binnenstad met kenmerken van vóór 1850; dit betreft meer dan 1150 panden, merendeels onbeschermd, waarvan een groot aantal een middeleeuwse kern blijkt te bezitten. En anderzijds het bouwhistorisch boerderijonderzoek in het landelijk gebied van de gemeente, waar – keuterijtjes meegerekend – toch nog ruim tweehonderd ‘boerderijen’ staan, maar dit aantal in hoog tempo slinkt. Uit onderzoek van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek blijkt dat in de periode tussen 1990 en 2003 een kwart van het historisch boerderijenbestand in de provincie Groningen is gesloopt. Tot slot moet een uitgebreid bodemkundig onderzoek in het landelijk gebied van de gemeente meer duidelijkheid opleveren over aanwezige onzichtbare archeologische waarden. De hiervoor genoemde thematische inventarisaties vinden overigens plaats naast de nu nog ad hoc uitgevoerde gebiedsgerichte inventarisaties ten behoeve van stedenbouwkundige advisering.

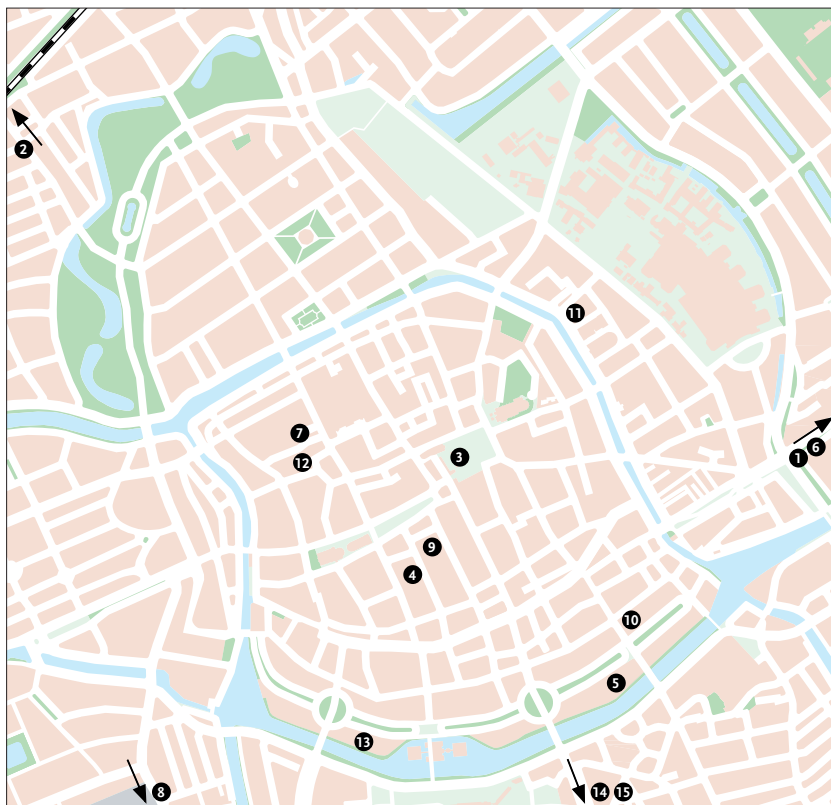
Het is de bedoeling om de beschikbare informatie over cultuurhistorische waarden binnen onze gemeentegrenzen de komende jaren zo veel mogelijk te ontsluiten door middel van een samen te stellen geautomatiseerde Cultuurhistorische Kwaliteitskaart.

Na tien jaar weer een beetje terug bij af

Na een periode van gebiedsvergroting, ruimte bieden aan gebruik, integratie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening en wat afstand nemen van de traditionele monumentenzorg komen we nu weer een beetje terug bij de uitgangspunten van monumentenzorg: inventariseren, beschermen en instandhouden. Want werkenderwijs hebben we moeten constateren dat, als gevolg van de terugtrekkende overheid en de groeiende marktwerking in dit steeds meer door economie geregeerde tijdsgewricht, de niet in geld uit te drukken cultuurhistorische waarden weerlozer worden. Doordat de overheid bovendien meer en meer de neiging heeft zich op te stellen ten dienste van het individu, dreigt ze haar oorspronkelijke taak als belangenbehartiger van collectieve doelen uit het oog te verliezen. Daarnaast nemen ondernemers en burgers geen genoegen meer met een overtuigend verhaal over de wenselijkheid van het behoud van cultuurhistorie; ze willen financiële compensatie zien. De overheid heeft daarvoor echter niet of nauwelijks middelen meer. Een ander voorbeeld is de discussie over de Beschermden Stadsgezichten die het afgelopen jaar in de pers te volgen was. De zogenaamde ‘bescherming’ is niet gestoeld op enige juridische grond. Het stadsgezicht hield stand vanwege de uitgesproken intentie hiertoe door onze volksvertegenwoordiging, en vooral door het feit dat sloop en nieuwbouw in de meeste gevallen zonder subsidie financieel niet uitkon. Hierdoor leek het alsof de overheid greep had op dit proces. Nu de waarde van de grond ten opzichte van de opstalwaarde in binnensteden steeds groter wordt, blijkt sloop en nieuwbouw op binnenstedelijke locaties een meer en meer lonende activiteit te worden. De cultuurhistorische waarde van de bestaande bebouwing speelt daarbij voor een ontwikkelaar geen enkele rol, want zijn enige doel is een zo groot mogelijke finan-

ciële opbrengst. Als radertje monumentenzorg in het grote overheidsapparaat kunnen we tegen genoemde ontwikkelingen daadwerkelijk maar één ding doen en dat is, heel ouderwets, proberen het aantal beschermde monumenten op te voeren.

In 2004 zijn 129 aanvragen voor wijziging of restauratie van een monument ingediend en daarnaast is een groot aantal onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd. Wij geven u hiervan een bloemlezing (afb. 1).

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk genoemde adressen van gebouwen. Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

1. Engelberterweg 39, kerk van Engelbert (Rijksmonument/RM)

De kerk van Engelbert was sinds de oplevering van de restauratie van de kerk te Noorddijk in 1997 de laatste nog geheel ongerestaureerde kerk van middeleeuwse origine binnen de gemeentegrenzen. Het gepleisterde zaalkerkje met dakruiter en driezijdig gesloten koor verkeerde voor de restauratie in een deplorable staat. Windveren van asbest, gewassen grindtegels als kerkvloer, een lambrisering van spaanplaat en een preekstoel van multiplex met opgedrukt houtnerfmotief, als toevoegingen uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, roepen de vraag op of toen eigenlijk niet al afscheid van dit monument genomen was (afb. 2)⁶.

6. De oude preekstoel bevindt zich nu in de kerk van Baflo.

Afb. 2. Kerk te Engelbert, interieur vóór de restauratie. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

In 2000 is de kerk overgedragen aan de Stichting Oude Groninger Kerken, waardoor een restauratie van wat nog restte alsnog ter hand genomen kon worden. Het uitgangspunt hierbij was een conserverende aanpak, waarbij alleen de eerder genoemde recente verminkingen ongedaan zouden worden gemaakt. Bij het verwijderen hiervan bleek de constructieve staat van het gebouw echter veel slechter dan van tevoren was ingeschat. Niet alleen het metselwerk verkeerde door vocht- en vorstschade, verzakkingen en veel herstellingen met hergebruikt materiaal in slechte staat, ook de orgelgalerij bezat onvoldoende draagkracht en de balklaag boven de kerkzaal voldeed niet meer aan de constructieve eisen.

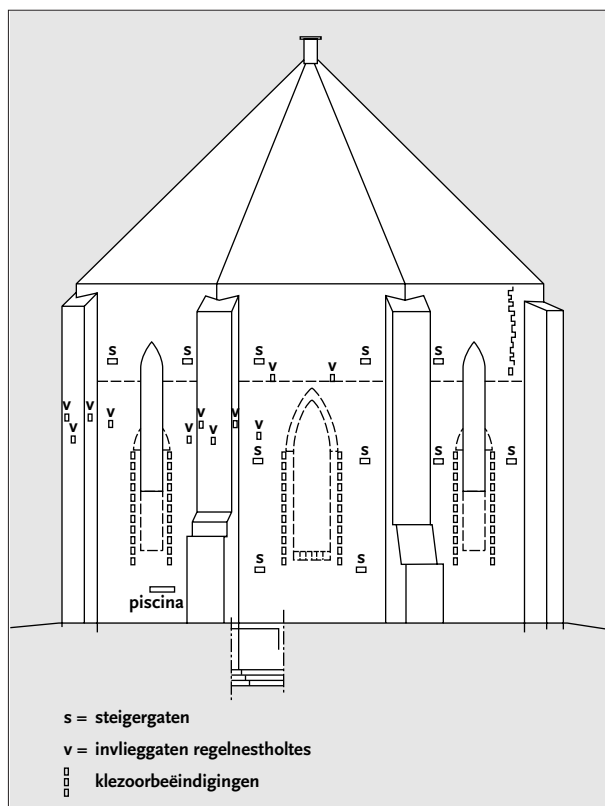
Als gevolg van een en ander was het nodig het gebouw geheel te ontleisteren⁷. Was het nodig de topgevel uit de jaren vijftig van de vorige eeuw opnieuw op te metselen en zijn, overigens tegen de afspraken met de Gemeente in, de middeleeuwse balklaag en de dakruiter geheel vernieuwd (afb. 3). Een bijzonder grondige aanpak dus, waarbij helaas meer historisch materiaal verloren is gegaan dan nodig was. Wel is de houten plafondbetimmering die op grond van een gevelsteen met de tekst ‘HERBOUWD ANNO 1904’ vermoedelijk uit dat jaar dateert, na zorgvuldige demontage weer tegen de nieuwe balklaag aangebracht. Delen van de oorspronkelijke balklaag zijn tegen de nieuwe balken bevestigd en zo bewaard gebleven. Na herstel van het metselwerk is opnieuw pleisterwerk in blokmotief

Afb. 3. Kerk te Engelbert, de oorspronkelijke balklaag in de koorsluiting. Foto: Taco Tel.

7. Bouwhistorische notitie *Engelberterweg 39*, 2003 (concept).

Op grond van de bouwhistorische opname door Battjes en Ladrak en het archeologisch onderzoek lijken delen van de westgevel met bakstenen met een lengte van meer dan 30 cm gefundeerd op veldkeien, het oudste nog overeind staande gedeelte van het gebouw te dateren van rond 1300⁸. Een bouwnaad in fundering en opgaand werk tussen het koor en het overige deel van de kerk wijst op een latere toevoeging van het koor in zijn huidige plattegrond. De gesloopte zolderbalklaag bestond uit zeventien balken. Van vijf balken kon de kapdatum dendrochronologisch worden vastgesteld rond 1480. Omdat ook de balk, waarin de raveelbalken van de koorsluiting zijn opgelegd, aan deze datering voldoet, ligt het voor de hand de aanleg van het koor hiermee in verband te brengen en in combinatie met de nog niet verhoogde smalle spitsboogvensters, als geheel in het eind van de 15e eeuw te plaatsen⁹. Het koor is in een latere fase opgehoogd, opnieuw in gotische stijl. Daarbij zijn de spitsboogramen naar boven toe verlengd door de zijden verticaal in het bestaande metselwerk uit te hakken en er vervolgens weer een spitsvormige afsluiting op te metselen (afb. 4). Gezien de architectuurvorm kan de ophoging op zijn laatst eind 16e of begin 17e eeuw hebben plaatsgevonden. De fundering van de zijgevels van het kerkgebouw bestaat tot ongeveer het maaiveld uit

Afb. 4. Kerk te Engelbert, tekening
aanzicht koor vanuit het
oosten. Uit: Battjes en
Ladrak, 2005, 20. Tekening:
Studio van Stralen.

9. Dit in tegenstelling tot de conclusie van Battjes en Ladrak 2005, 62.

Afb. 5. Kerk te Engelbert, interieur na restauratie, met links de sacramentsnis en rechts de *piscine*. Foto: Rita Overbeek.

vergelijkbaar metselwerk van zeer grote bakstenen als de westgevel. Daarboven bevindt zich tot aan de onderzijde van de vensters metselwerk dat qua lagenmaat en afmetingen van de baksteen, in verband gebracht zou kunnen worden met de op-hoging van het koor. Van de oorspronkelijke vensters in de zijgevels weten we niets, want het metselwerk waarin de huidige drie grote ramen in zowel noord- als zuidgevel zijn aangebracht, dateert volgens een archiefbron uit een periode rond 1778¹⁰. Vermoedelijk houdt deze vernieuwing verband met een toenemend scheefzakken van de zijgevels, een proces dat hiermee overigens niet werd gestopt. Op grond van een bouwspoor van een oudere daklijn in de voorgevel lijkt het erop dat voor- en zijgevels toen nog iets zijn opgehoogd. Opmerkelijk is dat dezelfde archiefbron in die periode verhaalt van de verkoop van oud hout, afkomstig van de kerk. Mogelijk betreft dit het hout van de oude kapconstructie.

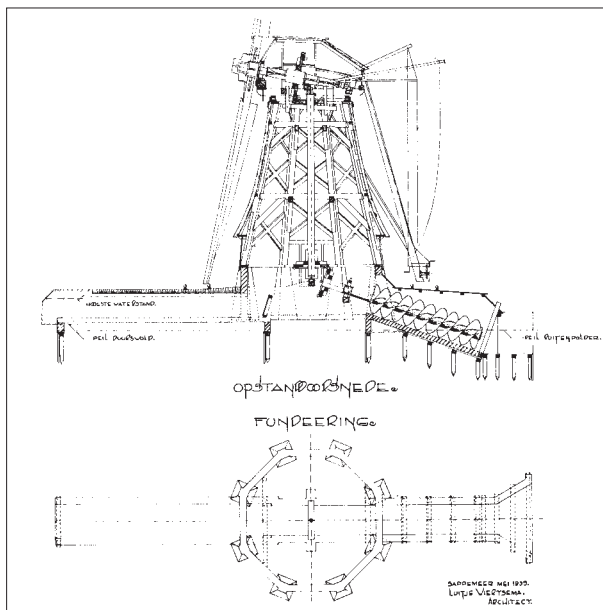
Enkele opmerkelijke ‘vondsten’ bij de restauratie waren een sacramentsnis en een *piscine* – een wasbekken – beide daterend uit een periode vóór de reformatie (afb. 5). Ze waren samengesteld uit hergebruikte delen van rode zandstenen sarcophagen. Een tufstenen gotische bekroning boven de sacramentsnis is, nadat deze in de oorlog uit de kerk was verwijderd, na een halve eeuw weer op zijn oorspronkelijke plek teruggeplaatst. Tot slot is nog vermeldenswaardig dat bij het ontleisteren van de buitengevel in het metselwerk van de zuid- en oostwand van het koor gaten zijn aangetroffen die lijken op zogenaamde ‘kortelinggaten’ voor steigerwerk (zie afb. 4). Bij nadere beschouwing onderscheiden ze zich hiervan doordat de openingen in de muur de hoek om gaan. Battjes en Ladrak doen de suggestie dat deze zijn aangebracht als nestholtes voor vogels, wellicht om eieren te kunnen rapen en of de dieren te kunnen vangen ter consumptie.

2. Friesestraatweg 436, molen De Jonge Held (RM)

Ten zuiden van de Friesestraatweg ligt de uit 1829 daterende molen De Jonge Held. Het casco en het windgedeelte van de poldermolen zijn in de jaren 1996-1997 grondig gerestaureerd¹¹. Als gevolg van bouwwijze, materiaalgebruik en slijtage hebben molens niet het eeuwige leven. Zowel de draaiende als de niet-draaiende voornamelijk houten onderdelen waaruit molens zijn opgebouwd, zijn zonder onderhoudsgevoelig. Het is daarom normaal dat bij molens periodiek meer

10. Friso 1999, 9-10.

11. Boon 1998, 23-24.

Afb. 6. Schematische doorsnede van een windwatermolen zoals De Jonge Held. Uit: Van der Veen Czn 1981, 46.

en minder grote onderdelen geheel moeten worden vervangen. Herstellingen en vervangingen bij De Jonge Held zijn bekend uit 1947 (een nieuwe roede), 1955 (tweede nieuwe roede), 1963 (herstel schroef), 1971 (algehele restauratie), 1978 (nieuwe schroef, nieuwe lange spruit en staartbalk) en 1997 (restauratie en gedeeltelijke vernieuwing van de kap, een roede, kleppen, een boventafelement en een krui-inrichting). In 2005 werd opnieuw een compleet nieuwe houten schroef geplaatst, die het water vanuit de polder in de ringvaart kan pompen (afb. 6).

3. Grote Markt 1, stadhuis (RM)

Op 14 februari 1889 ontving het college van Burgemeester en Wethouders een brief van W.A. Scholten met de volgende inhoud:

“Ik heb de eer uw College meedeteden, dat ik gaarne op het Raadhuis dezer Gemeente zoude zien aangebracht eene windvaan, in verband staande met eene in het fronton van de voorgevel geplaatste plaat van doorzichtig of melkwitglas, waarop men zoowel bij dag als bij avond, met behulp van wijzers, de windrichting kan aflezen. Wanneer het Gemeentebestuur mij daartoe de vereischte vergunning wil verleen, ben ik bereid bedoelden toestel voor mijne rekening op het Raadhuis te doen aanbrengen. Op de hierbijgaande, met uwe voorkennis door de Heer Directeur der Gemeentewerken vervaardigde teekening, is aangeduid, zoowel de vorm, dien ik aan den toestel gegeven zoude willen zien, als de wijze waarop hij, in verband met de constructie van het gebouw, zoude moeten worden ingericht¹². Wanneer zorg wordt gedragen voor verbinding van de windvaan met de gas- of waterleidingbuizen van het Raadhuis, zal niet te duchten zijn, dat harer aanwezigheid bij onweder de kans op het inslaan van de bliksem in het Raadhuis vergrooten zal. Deze verbinding zal gemakkelijk tot stand te brengen zijn, omdat de gasleiding voor de verlichting van de wijzerplaat toch tot in de nabijheid van deze zal moeten worden aangelegd.

12. Genoemde tekening bevond zich ook in het dossier.

Afb. 7. Stadhuis, fronton met de door Scholten aangeboden windvaan en -wijzer, circa 1900.

Foto: P.B. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

*De verwezenlijking van mijn denkbeeld zoude voor de Gemeente geen andere lasten of kosten met zich slepen, dan die voor het onderhoud van het toestel en voor verlichting van de wijzerplaat. Ik neem de vrijheid uw College beleeft te verzoeken, de Gemeenteraad in kennis te stellen met mijnen, U in dit schrijven kenbaar gemaakten wensch en hem in overweging te geven, mij, voor het doen aanbrengen voor mijne rekening van windvaan en wijzerplaat, vergunning te verleen*¹³.

Scholten, de rijke industrieel, woonde sinds 1878 aan de oostzijde van de Grote Markt tegenover het stadhuis in een door zijn architect Jacob Maris ontworpen monumentaal pand. Hij vond het lege fronton kennelijk te sober. Met zijn voorstel probeerde hij daar verandering in aan te brengen, met als prettig neveneffect dat hij dag en nacht op het stadhuis zou kunnen zien uit welke hoek de wind waaide. Een foto van rond de eeuwwisseling laat zien dat de windvaan en de windwijzer zijn aangebracht (afb. 7).

De brief van Scholten duikt opnieuw op in de B&W-vergadering van 27 februari 1913, nu als bijlage bij een notitie van de toenmalige directeur Gemeentewerken J.A. Mulock Houwer. De directeur schrijft: “Van wege “De Centrale” Vereniging tot bevordering van den bloei van Groningen, wordt thans in het fronton van het Raadhuis het aangeboden uurwerk aangebracht met inrichting om tevens nog de windrichting af te kunnen lezen. Daartoe is, in tegenstelling met het gebruik, de windroos draaibaar gemaakt en een vaste wijzer, geplaatst midden bovenaan duidt de windrichting aan. Het was de bedoeling om dit samenstel, evenals vroeger de windroos, met een eenvoudige houten archivolte te omringen”. Uit oude foto’s blijkt dat een en ander ook op de hier beschreven wijze is uitgevoerd (afb. 8). Het aanbod van een voorganger van de Groninger City Club is eigenlijk curieus, omdat men op de vier zijden van de Martinitoren al eeuwenlang kon zien hoe laat het was, zij het pas vanaf 1927 ook als het donker is¹⁴.

13. Zie bouwdoos stadhuis, Grote Markt 1, Groningen.

14. Coppens 1986.

Afb. 8. Stadhuis, fronton met door De Centrale aangeboden windwijzer in combinatie met een wijzerplaat voor een uurwerk, omgeven door een eenvoudige houten archivolte. Foto: P.B. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

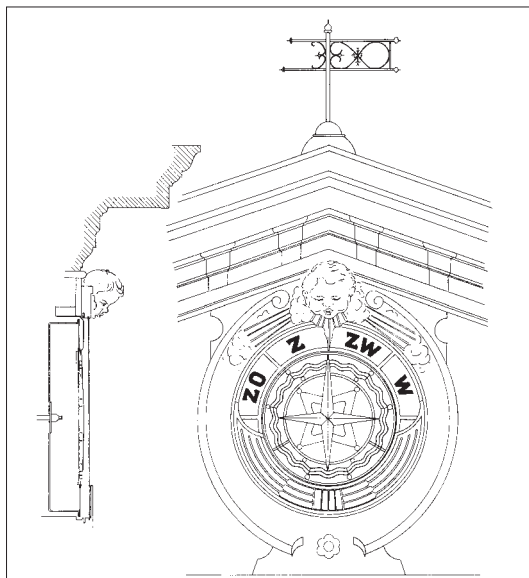
Afb. 9. Stadhuis, fronton met het door Mulock Houwerter verfraaiing toegevoegde cartouche rond het cadeau van De Centrale. Uit: *Het Noorden in Woord en Beeld*, 9 augustus 1935, collectie RHC Groninger Archieven.

Uit het vervolg van de notitie blijkt dat de directeur de afwerking met de eenvoudige houten archivolte eigenlijk maar niks vindt. Daarom stelt hij voor een soort cartouche rond de plaat aan te brengen. Om de windrichting meer te doen spreken had hij daarboven bovendien *'een bazuin-engeltje gedacht met passende versiering'*. Hij heeft de firma F.W. Braat in Delft, fabriek van werken in zink en andere metalen, bereid gevonden de uitvoering voor *f* 363,- op zich te nemen. Het cartouche lijkt op een aangepast frontdeel van een in zink gedreven groot dakvenster, die destijds op bestelling uit voorraad leverbaar waren. Het ornament werd gekoperd en gebronsd afgeleverd (afb. 9). Vermoedelijk is het cartouche rond de wijzerplaat al spoedig na het aanbrengen daarvan toegevoegd, want op de meeste vooroorlogse foto's van het stadhuis is deze situatie zichtbaar.

Op foto's van na de oorlog zijn wijzerplaat (en uurwerk) verdwenen en is ter plaatse daarvan een vaste windroos te zien, waarboven nog steeds het wiel met daarop in letters de verschillende windrichtingen draait. Een uit 1951 daterende werktekening van Openbare Werken met als onderwerp 'Het maken van een rozet in de windroos in de Oostgevel van het Raadhuis' laat zien hoe een en ander nu in elkaar zit en mogelijk anders zat (afb. 10).

Het aanbod van Scholten betrof, hoewel van aanzienlijke afmetingen, een betrekkelijk eenvoudige constructie waarbij de draairichting van de windvaan met behulp van twee taps toelopende tandwielen in een haaks hieropstaande draaibare as werd omgezet, waaraan de windwijzer vastzat die over de van binnenuit verlichte windroos draaide. Het door De Centrale aangeboden uurwerk met inrichting om tevens de windrichting af te kunnen lezen, moet heel wat ingewikkelder in elkaar gezeten hebben. Immers, de windwijzer, de grote en de kleine wijzer moesten door één punt onafhankelijk van elkaar kunnen draaien. Dat kan eigenlijk alleen zijn gerealiseerd door toepassing van drie concentrische assen. De windroos van melkglas zal zijn omgebouwd tot wijzerplaat voor het geschon-

Afb. 10. Stadhuis, werktekening uit 1951 waarop de huidige situatie na verwijdering van het uurwerk is weergegeven. Tekening: collectie Dienst Openbare Werken.

ken uurwerk. Achter de wijzerplaat bevindt zich nu een draaibare trommel met een rand waarop in letters de heersende windrichting staat aangegeven. Omdat er op de stadhuiszolder geen enkele aanwijzing voor gevonden is, blijft het vooralsnog de vraag wat voor soort uurwerk in 1913 is aangebracht en waar dit stond. In 1951 is het geheel in ieder geval weer teruggebracht in zijn oorspronkelijke opzet, met alleen de mogelijkheid om de windrichting af te lezen. Naar de reden hiervan kunnen we raden.

Er zijn verschillende foto's bekend waarop de windvaan in de steigers staat om hem te kunnen onderhouden. De vrij lompe constructie zal weinig meegaand zijn geweest en als gevolg van roestvorming regelmatig zijn vastgelopen.

In een interne notitie van de afdeling monumenten uit 1989 wordt vermeld dat het mechaniek van de windvaan en -wijzer (opnieuw) gangbaar moet worden gemaakt. Uiteindelijk gebeurt dit pas in de zomer van 2004!

4. Haddingestraat 23, orgel in de lutherse kerk (RM)¹⁵

Na de voltooiing van de restauratie van de lutherse kerk in 1998 werd het hoog tijd om ook de restauratie van het orgel ter hand te nemen, omdat dit al sinds 1994 had gezweven¹⁶. Door gebrek aan financiële middelen kon met de restauratie pas in de zomer van 2003 worden begonnen (afb. 11). Op 3 september 2004 is het door orgelbouwer Mense Ruiter gerestaureerde orgel weer in gebruik genomen.

De voorganger van het huidige orgel is in 1699 gebouwd door de beroemde orgelbouwer Arp Schnitger, die lid was van de lutherse gemeente. Dat orgel bestond uit een hoofd- en borstwerk en is in 1718 uitgebreid met een vrij pedaal door de orgelmakers Garrels en Radeker. Dit geheel is in 1852 opnieuw vergroot met een rugwerk door Herman Eberhard Freitag.

In 1883 werd een orgelcommissie in het leven geroepen om na te denken over de vervanging van het orgel. In 1887 bespreekt de commissie een aanbieding van

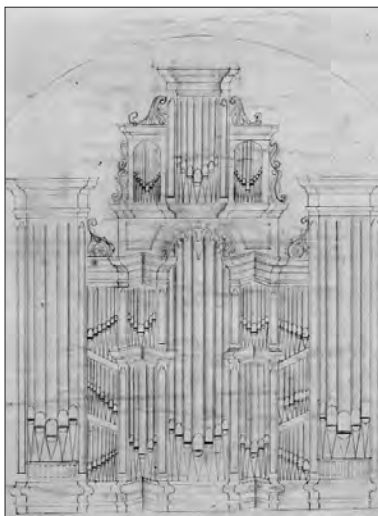
15. Met gebruikmaking van informatie uit Bouwman e.a. 2004.

16. Raangs en Van Haaften 1996, 31-33; Raangs en Van Haaften 1999, 52-53.

Afb. 11. Lutherse kerk, het orgel tijdens de restauratie.
Foto: T.J. Bronda, Groningen.

Afb. 12. (onder) Lutherse kerk, ontwerp-tekening orgel uit archief lutherse kerk, vermoedelijk van Van Oeckelen uit 1887 (niet uitgevoerd).
Foto: T.J. Bronda, Groningen.

Afb. 13. (rechts) Lutherse kerk, interieur met het gerestaureerde orgel.
Foto: J. Jongepier, Leeuwarden.

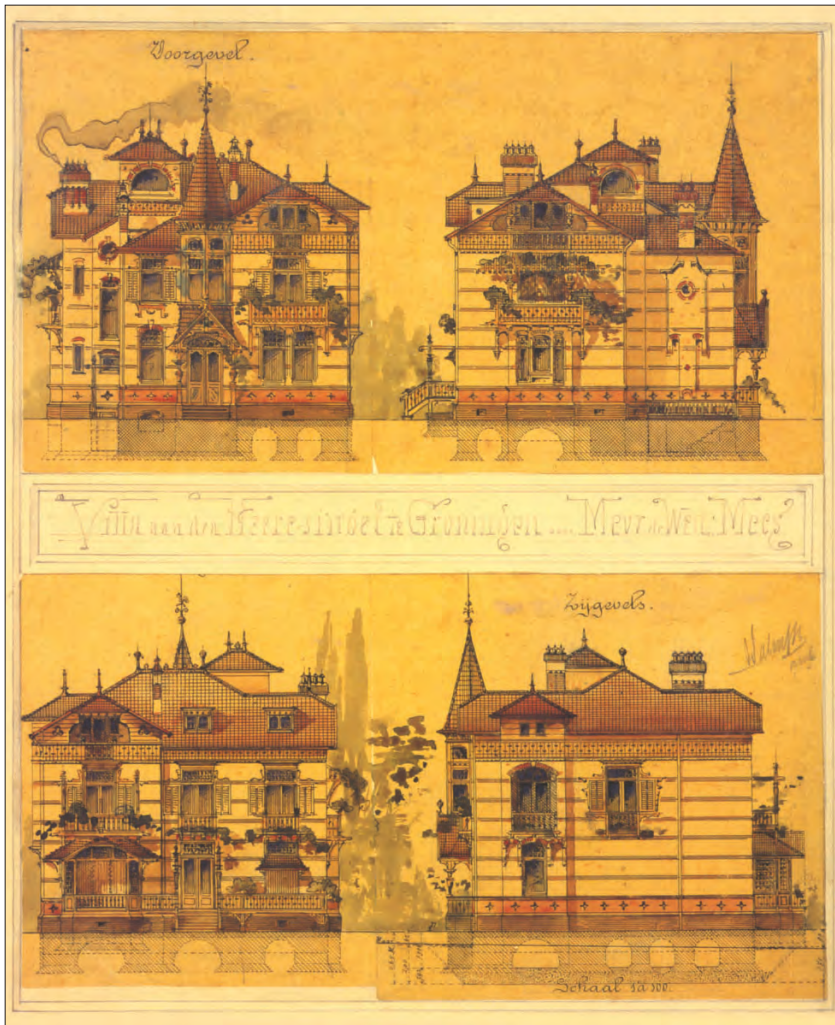
Van Oeckelen, bestaande uit een bestek en een fronttekening (afb. 12). Waarschijnlijk door gebrek aan financiële middelen – de kerk wordt in die jaren ook hersteld – wordt pas in 1895 weer over de vervanging van het orgel gesproken. Vermoedelijk omdat men denkt goedkoper uit te zijn, is toen overwogen om een nieuw orgel te bouwen achter het bestaande front met handhaving van het rugwerk uit 1852 en de pedaalladen uit 1718. Na de nodige discussie is uiteindelijk toch besloten een geheel nieuw instrument te maken en werd hiervoor aan de orgelmakers P. van Oeckelen en Zonen opdracht gegeven. Eind 1896, precies twee eeuwen na de inwijding van de kerk, kon het voor het eerst worden bespeeld.

Het Van Oeckelen-orgel heeft 22 registers verdeeld over hoofdwerk, bovenwerk en vrij pedaal. Het instrument heeft enkele expressieve registers die karakteristiek zijn voor de romantische stijl. Toch kan het instrument in zijn geheel beter geplaatst worden in de laat-19e-eeuwse klassiek-romantische orgelbouw traditie. De uitstraling van het orgelfront is neobarok (afb. 13).

5. Heresingel 13 (RM)

Deze villa is een van de vele fraaie vrijstaande villa's aan de zuidzijde van de singel. Het pand is in 1894 gebouwd in opdracht van de weduwe R.A. Mees-Gockinga naar ontwerp van de Amsterdamse architect A. Salm GBzn (afb. 14)¹⁷. Vanwege het chaletachtige karakter werd het gebouw in de volksmond al gauw de Zwitserse villa genoemd. Opvallend in het ontwerp is de complexe structuur van het samengestelde dak (afb. 15).

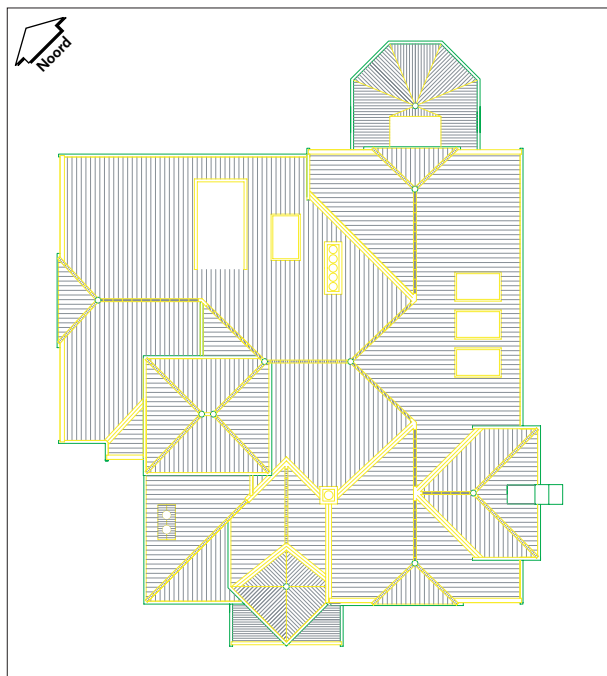
In 2004 werd verzocht om integrale vernieuwing van de dakbedekking en goten, omdat een en ander van slechte kwaliteit zou zijn. Uit nader onderzoek bleek dat de oorspronkelijke dakbedekking nog vrijwel geheel aanwezig was. Het betreft een geglazuurde muldenpan die niet meer nieuw in de handel verkrijgbaar is. Ook bleek de kwaliteit hiervan – afgezien van een aantal kapotte pannen – veel minder slecht dan werd verondersteld. Door het gedeeltelijk herleggen van de

Afb. 14. Heresingel 13, ontwerp tekening van A. Salm. Uit: Kuyt e.a. 1997, 118.

17. Kuyt e.a. 1997.

Afb. 15. Heresingel 13, tekening dak-aanzicht, architectenbureau Willem van der Veen, Groningen.

pannen en het aanvullen met pannen van de sloop bleek het mogelijk om de zichtbare dakvlakken geheel met oorspronkelijke materiaal te dekken.

Op twee plaatsen waar de dakhelling relatief steil is – op de luifel boven de voordeur en op de spits van het torentje – was de oorspronkelijke dakbedekking in het verleden echter al verwijderd. Op beide plaatsen was ze vervangen door *shingles* van mastiek. In overleg is besloten op deze plaatsen zogenaamde ‘beverstaartpannen’ toe te passen, omdat deze goed kunnen worden bevestigd op steile dakvlakken en de platte terracottarode dakpan met ronde onderzijde ook qua kleur redelijk past bij de oorspronkelijke dakbedekking. De spits is weer bekroond met de oorspronkelijke versierde zinken piron en voorzien van een nieuwe windvaan.

Het voorgaande laat mooi zien hoe een verzoek om noodzakelijk geachte algehele vernieuwing van de dakbedekking, dankzij de vergunningplicht, omgebo-gen kan worden in instandhouding van zoveel mogelijk oorspronkelijk materiaal met voor de aanvrager een forse kostenbesparing als bijkomend voordeel.

6. Noorddijkerweg 31 (Beeldbepalend pand/BBP)

Hoewel op een gedenksteen in de voorgevel 1793 als jaartal staat aangegeven, is uit bouwhistorisch onderzoek gebleken dat het boerderijcomplex in zijn huidige opzet grotendeels in 1867 tot stand is gekomen¹⁸. Toen de Martini-manege in 2000 naar nieuwbouw in Thesinge vertrok, verkeerde de boerderij als gevolg van achterstallig onderhoud in zwaar verwaarloosde staat. Omdat de grond veel meer waard was dan de opstal, vond de Gemeente Groningen als eigenaar afbraak een aantrekkelijke optie. In 1996 was de boerderij echter in het gemeentelijke Kanjerplan opgenomen, waardoor herstel kon worden gesubsidieerd. Ook de gemeenteraad drong aan op instandhouding en restauratie van het op omgracht

18. Bastmeijer e.a. 2001, 38-39.

Afb. 16. Noorddijkerweg 31, voorgevel voorhuis tijdens de ingrijpende restauratie. Foto: Henk Wierds, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 17. Noorddijkerweg 31, zuidgevel bakhuisje vóór de restauratie. Foto: Rita Overbeek.

terrein gesitueerde karakteristieke gebouw bij de ingang van de wijk Lewenborg. De onderhandelingen over verkoop tussen de gemeente en verschillende partijen hebben echter zo lang geduurd, dat toen de koopovereenkomst eindelijk getekend kon worden, de gebintconstructie van de hoofdschuur door jarenlang inwatern niet meer te herstellen was en geheel zou moeten worden vernieuwd. De eigenaar heeft ervoor gekozen dit in staal uit te voeren. Een nieuw rieten dak dekt de schande toe. Het grootste gedeelte van het voorhuis, de bijschuur en het zogenaamde zomerhuisje met gesneden houten sierlijst en Palladiaans venster in de topgevel konden nog wel worden gerestaureerd (afb. 16 en 17).

7. Oude Kijk in 't Jatstraat 26, Harmoniecomplex (Gemeentelijk monument/GM)

Het aantal leden van de vereniging De Harmonie, opgericht in 1840, groeide in de tweede helft van de 19e eeuw snel. Het gevolg hiervan was dat ook het sociëteitsgebouw telkens aangepast en vergroot moest worden. De gebouwen die door architect J. Maris op deze plaats in de tweede helft van de 19e eeuw ontworpen waren, bleken al gauw te klein en werden daarom rond 1890 in fasen afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw van de architecten Schill en Haverkamp. Het bestek voor de nieuwbouw bestond uit twee delen, enerzijds de nieuwbouw van onder meer de biljartzaal, de leeszaal en de woning voor de kastelein en anderzijds de verbouw van de grote, legendarisch geworden concertzaal met bijbehorende lokalen, keukens, etcetera.

Na de oorlog zag de toekomst voor de verenigingsgebouwen er echter aanzienlijk minder rooskleurig uit. Enkele branden hadden de gebouwen geen goed gedaan en het naoorlogse stedenbouwkundige denken in termen van kaalslag en cityvorming in combinatie met de politieke wens om een 'cultuurcentrum' te bouwen, leidden na veel verzet uiteindelijk in 1972 toch tot afbraak van de concertzaal en de bouw van het Cultuurcentrum de Oosterpoort.

Na een politieke wisseling van de wacht werd het nog overeindstaande gedeelte van de voormalige verenigingsgebouwen begin jaren tachtig op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst en gaf de Rijksuniversiteit, die inmiddels

eigenaar was geworden, opdracht tot restauratie. Het was een restauratie die mede vanwege de nieuwe functie van het gebouw bijzonder ingrijpend is geweest. In die tijd was er nog weinig waardering voor de eigenaardigheden van laat-19e-eeuwse architectuur. Daarom ontwierp architect Krüger uit Voorburg ter vervanging van de achtergevel van het voormalige sociëteitsgebouw een nieuwe gevel in een quasi 17e-eeuwse ‘Jacob van Campen’-stijl. Daarnaast is bij deze ‘restauratie’ het voor de 19e-eeuwse architectuur zo kenmerkende materiaal- en kleurgebruik compleet veronachtzaamd. Zo is toen bijvoorbeeld al het hardsteen en kunstzandsteen in grijswit overgeschilderd en werden de flauwe daken die in oorsprong met zink waren bedekt, van keramische pannen voorzien.

Er had zoals gezegd een aantal keren brand gewoed in de Harmonie. De laatste en grootste brand, in 1943, verwoestte de bovenste verdieping van de langsvleugel, de verdieping boven de vestibule en de kleine bovenzaal. De schade werd toen slechts provisorisch hersteld. Deze brand heeft tot op de huidige dag vervolgschade opgeleverd. Met name schade aan voegen en baksteen en aan het kunstzandsteen. Een deel hiervan kon met bouwchemische middelen worden hersteld.

Afb. 18. Oude Kijk in 't Jatstraat 26, na kleurherstel. Foto: Lammert Muller, Zuidhorn.

Daarnaast is vooral aandacht besteed aan reconstructie van de karakteristieke 19e-eeuwse kleurige afwerking van het gebouw (afb. 18). De pleisterornamentiek is opnieuw geschilderd in een zandoker kleur en het houtwerk van ramen en deuren is in een voor de 19e eeuw kenmerkend rood geschilderd.

8. Paviljoenlaan 1, Stadsparkpaviljoen (BBP)

De aanleg van het Stadspark, naar ontwerp van de Haarlemse tuin- en landschapsarchitect L.A. Springer, is vanaf 1913 ter hand genomen. In 1915 werd een prijsvraag uitgeschreven voor een paviljoen dat zou moeten dienen als koffie- en theehuis en concert- en vergaderruimte. De prijsvraag leverde volgens de jury geen bruikbare inzendingen op, waarna de gemeentearchitect J.A. Mulock Houwer zelf een paviljoen ontwierp, dat in 1926 werd geopend¹⁹. Het Stadspark-

19. Hacquebord en Overbeek 1994, 39-40.

paviljoen bestaat uit een hoofdgebouw met twee gebogen vleugels en is sober en traditioneel vormgegeven. Karakteristiek voor het ontwerp van Mulock Houwer zijn de wat gedrongen verhoudingen. Het paviljoen is monumentaal gesitueerd tussen de renbaan en de grote Stadsparkvijver.

Het sinds de Tweede Wereldoorlog gebrekkig uitgevoerde onderhoud maakt duidelijk dat het waarschijnlijk niet eenvoudig was het paviljoen financieel te runnen. Een koepelvormige aanbouw op het terras aan de westzijde zal een poging zijn geweest hier verbetering in aan te brengen, maar deze draagt helaas niet bij aan de architectonische kwaliteiten van het gebouw. Dat geldt ook voor de al eerder gewijzigde entree en het wit schilderen van al het houtwerk.

Enkele jaren geleden werd de situatie onhoudbaar. Bij nader onderzoek bleek dat tussen de dakpannen en het dakbeschot een isolatielaag was gespoten, bestaande uit kunststofbolletjes. Doordat het bindmiddel tussen de bolletjes als gevolg van ouderdom uiteenviel, gingen de bolletjes een eigen leven leiden en verdween de isolatielaag. Het gevolg was verstopte goten en omvangrijke condensproblemen in de constructie die er op hun beurt weer toe leidden dat er op grote schaal houtrot ontstond.

Afb. 19. Paviljoenlaan 1, Stadsparkpaviljoen, na
herstel.

Foto: Berend Raangs.

Bij de thans uitgevoerde omvangrijke onderhoudswerkzaamheden zijn de restanten van de isolatie weggehaald en zijn delen van het dakbeschot en de goten vernieuwd. Tevens is de dichtgetimmerde houten dakopbouw met de van ouds aanwezige vlaggenmasten gerestaureerd, waardoor het licht nu weer door glas-in-loodramen vanuit de nok in de zaal valt (afb. 19). En tot slot heeft het paviljoen zijn vermoedelijke oorspronkelijke kleurige afwerking herregen: donkergroen op goten en kozijnen en crème op de ramen.

9. Pelsterstraat 19 (RM)

Dit pand kwam na de dood van architect A. Th. van Elmpt in 1954 in bezit van de firma Maas, die ernaast op nummer 21 kantoor hield. De beide panden

zijn toen samengevoegd en door de firma in gebruik genomen als magazijn-ruimten en kantoren. Er is klaarblijkelijk weinig aan onderhoud gedaan, want toen de firma Maas in de jaren negentig van de vorige eeuw het pand verliet, verkeerde het in zeer slechte staat en was in een gedeelte van het pand als gevolg van langdurige lekkage zwam ontstaan. Nadat het als object van speculatie vervolgens in korte tijd meerdere keren van eigenaar was verwisseld, kwam het uiteindelijk in handen van een particulier die een restauratieplan liet opstellen. Dit plan ging uit van restauratie van het monumentale laat-middeleeuwse voor- en achterhuis en sloop van het rond 1865 toegevoegde tweede achterhuis. Omdat het pand opnieuw van eigenaar wisselde, is dit plan niet uitgevoerd. De door de nieuwe eigenaren voorgestane aanpak voorzag tevens in de handhaving en restauratie van het tweede achterhuis. De omvangrijke restauratie is in 2000 van start gegaan en in fasen gerealiseerd. De uitgevoerde werkzaamheden waren zeer consoliderend van aard met behoud van zoveel mogelijk bouwhistorisch materiaal²⁰. Veel bouwsporen zijn in het zicht gebleven (afb. 20). Op bescheiden wijze zijn alleen enkele woontechnische verbeteringen aangebracht.

Afb. 20. Pelsterstraat 19, vroeg-17e-eeuwse beschildering op het plafond van de verdieping van het eerste achterhuis.
Foto: Jan van der Hoeve, collectie M&M.

Afb. 21. Pelsterstraat 19, voorkamer na restauratie.
Foto: Berend Raangs.

Het laatste onderdeel van de werkzaamheden was de restauratie van de voorkamer op de begane grond. Deze kamer, ontstaan bij de verbouwing van het pand rond 1865, werd door Van Elmpt in het begin van de 20e eeuw van een eigentijds nieuw interieur voorzien. De wanden hadden een bespanning, in twee zones verdeeld door een eikenhouten bordenrand die doorloopt in de kroonlijst van de schouw tegen de noordgevel. De strak vormgegeven geelmarmeren schouw heeft een eiken betimmering op de boezem, waarvan de panelen zijn versierd met snijwerk in een mengvorm van art nouveau en neogotiek. Het plafond heeft rondom een kooflijst en consoles. De consoles dragen schijnbalken in noord-zuid richting, die het stucplafond in vakken verdelen. De velden van het plafond zijn beschilderd in art-nouveaustijl.

20. Bastmeijer 2001, 42-44 en het rapport uit 2002 van de hand van Henk Wierts met een veel uitgebreidere beschrijving van de bouwhistorische ontleding.

De betimmeringen waren in de loop der tijd behoorlijk gehavend; deze zijn aangevuld en schoongemaakt en opnieuw in de was gezet. De nog resterende bespanningen waren geheel verschoten en in zo slechte staat, dat ze niet konden worden gehandhaafd. Gekozen is voor het aanbrengen van nieuwe bespanningen met dezelfde structuur, die qua kleur aansluiten bij het schoongemaakte en gerestaureerde plafond (afb. 21).

Afb. 22. Radesingel 4, pastorie St. Jozef, muurschildering uit de bouwtijd.

Foto: K. Holstein, Groningen.

Afb. 23. Radesingel 4, pastorie St. Jozef, detail muurschildering uit de bouwtijd.

Foto: K. Holstein, Groningen.

10. Radesingel 4, pastorie St. Jozefkerk (RM)

Na de voltooiing van de restauratie van de toren in 1990 en het kerkgebouw in 1999, is in 2005 als sluitstuk de restauratie van het Maarschalkerweerdorgel voltooid. In de tussentijd groeide bij het parochiebestuur ook de behoefte om het interieur van de in 1887 eveneens door P.J.H. Cuypers gebouwde, naast de kerk gelegen, pastorie een opknapbeurt te geven. Tijdens deze werkzaamheden kwamen achter latere bekledingen op diverse plaatsen sjabloonschilderingen en tegelvloeren uit de bouwtijd tevoorschijn (afb. 22 en 23). Hoewel het interieur van de pastorie al een aantal keren ingrijpend was verbouwd, is overwogen de talrijke schilderingen in het pand waar mogelijk te restaureren en in het zicht te laten. Uiteindelijk heeft het bestuur toch gekozen voor 'frisse kleuren'. Deze zijn op omkeerbare wijze aangebracht, zodat de muurschilderingen te zijner tijd alsnog gerestaureerd kunnen worden.

11. Turfsingel 64 t/m 74 (RM)

Het vrijstaande woningcomplex Turfsingel 64 t/m 74 is in 1937 in opdracht van de Gemeente door S.J. Bouma ontworpen in de stijl van de Delftse School. Het heeft een H-vormige plattegrond en bevat 22 woningen verdeeld over drie

bouwlagen. De hoge tuitgevels, de zadeldaken, het gebruik van natuursteen en siermetselwerk, de beschilderde luiken, de smeedijzeren muurankers en de dekplaten op de schoorstenen zijn allemaal verwijzingen naar oude bouwtradities. In de gevel aan de zuidoostzijde zijn zelfs natuursteenonderdelen van een topgevel uit de 17e eeuw verwerkt. Bij een algehele renovatie in de jaren tachtig van de vorige eeuw kon met behulp van subsidie ternauwernood worden voorkomen dat in het gehele complex kunststofkozijnen zouden worden geplaatst.

Afb. 24. Turfsingel 64 t/m 74, opengelegd muurwerk tijdens de herstelwerkzaamheden. Foto: Taco Tel.

Afb. 25. Turfsingel 64 t/m 74, na restauratie. Foto: Nijestee, Groningen.

Bij dezelfde renovatie is het gebouw echter wel geïsoleerd door in de spouwen kunststof bolletjes te spuiten en is het oorspronkelijke terugliggende voegwerk vernield door het muurwerk plat vol te voegen. De nu uitgevoerde werkzaamheden betroffen bouwkundig onderhoud en het voor een deel weer ongedaan maken van onoordeelkundige ingrepen uit het verleden. Zo is de bolletjes isolatie weer verwijderd, de oorspronkelijke voeg weer aangebracht en is het kleurenschema op enkele punten aangepast (afb. 24 en 25).

12. Turftorenstraat 19 (GM)

Rond 1870 is het pand van een nieuwe voorgevel in een eclectische bouwstijl voorzien. De lijstgevel is geheel gestuukt en voorzien van schijnvoegen. De gevel heeft een spatlijst, waarboven de muurdammen tussen de vensters tot op driekwart hoogte zijn gebosseerd. Deur en vensters hebben studlijsten en de borstweringen van alle vensters zijn voorzien van diamantkoppen die in een verdiept vlak liggen. De architect had met dit alles geen andere bedoeling dan natuursteen te suggereren.

Door veelvuldig overschilderen is de oorspronkelijke afwerking van de stuc laag verloren gegaan. Wel zijn onder de latere verflagen grijs tinten gevonden, die erop duiden dat de pleisterornamentiek oorspronkelijk als een hardsteenimitatie was afgewerkt. Om de gevel dit karakter enigszins terug te geven is bij de onder-

Afb. 26. Turftorenstraat 19, na kleurherstel.
Foto: Jaap Buist.

houdsschilderbeurt de witte afwerklaag vervangen door een hardsteengrijze kleur. Enkele ornamenten zijn hierbij geaccentueerd (afb. 26).

13. Ubbo Emmiusingel 110, Huize Tavenier (RM)

Huize Tavenier, oorspronkelijk Vrederust genaamd, is in de ogen van velen de fraaiste vrijstaande villa die na de ontmanteling van de stad aan de zuidzijde van de Ubbo Emmiusingel is gebouwd (afb. 27). Het monumentale gebouw is in 1904 ontworpen door de Groninger architect A. Th. van Elmpt in opdracht van mevrouw R. Hooites-Meursing, weduwe van een strokartonfabrikant. Bij de bouw zijn kosten noch moeite gespaard. Het is ontworpen in art-nouveaustijl en opgetrokken in witte verblendsteen met verschillende balkons, erkers, terrassen en een enorme rijkheid aan materiaaltoepassingen en decoratieve elementen in de vorm van tegeltableaus, diverse natuursteensoorten, geprofileerde houten elementen, sierlijk smeedijzerwerk, glas in lood, etcetera.

Ook de interieurafwerking die op onderdelen nog steeds bijzonder fraai is, moet oorspronkelijk in zijn geheel zeer rijk zijn geweest. Reeds in 1998 is hier naar in samenwerking met H.H.J. Kurvers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verkennend onderzoek uitgevoerd. En ook uit waarnemingen daarna is gebleken dat er onder latere afwerklagen van muren en plafonds in de meeste vertrekken nog heel veel fraais schuil gaat (afb. 28).

Tussen 1949 en 1981 zagen in het gebouw meer dan 30 000 kinderen het levenslicht, toen het in gebruik was als kraamkliniek van het Diaconessenhuis. In die tijd is het vernoemd naar de eerste hoofdverpleegkundige, zuster Tavenier. Nadien is het in gebruik genomen als kantoor. Het is achteraf onbegrijpelijk dat het monumentale interieur, met name in de tijd toen het gebouw als kraamkliniek in gebruik was, niet meer schade heeft opgelopen.

Eind 2003 kreeg Huize Tavenier een nieuwe eigenaar. Deze wilde de kantoorfunctie in het pand continueren en daartoe achterstallig onderhoud en

enige restauratie werkzaamheden uitvoeren. In goed overleg met de Gemeente is besloten in eerste instantie het exterieur op conserverende wijze onder handen te nemen. Dit betrof het met heet water zonder toevoeging van chemische middelen schoonmaken van de gevels, het zo goed mogelijk terugbrengen van het kleurenschema op het houtwerk en het opnieuw aanbrengen van een leibedekking. Van het aanvullen van ontbrekende delen in de tegeltableaus onder de dakrand en het terugbrengen van het metalen hekwerk op de nok is vooralsnog afgezien.

Voorafgaande aan de buitenschilderbeurt is het pand onderzocht op zijn oorspronkelijke kleurige afwerking. Hiervan kon helaas niets worden teruggevonden. Het in Amerikaans grenen uitgevoerde kozijn- en timmerwerk bleek bij eerdere onderhoudsbeurten totaal te zijn schoongemaakt. Het enige dat is aangetroffen waren okerkleurige spatresten op het metsel- en natuursteenwerk.

Afb. 27. Ubbo Emmiusingel 110, historische foto van villa Vrederust in 1905.
Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 28. Ubbo Emmiusingel 110, impressie interieur.
Foto: Jaap Buist

Afb. 29. Ubbo Emmiusingel 110, na (kleur)herstel.
Foto: Berend Raangs.

Verondersteld kan worden dat de aangetroffen kleurlaag een afspiegeling is geweest van de oorspronkelijke, doch zeker weten doen we dit niet. Bekend is alleen dat het dekkend overschilderen van de blankgelakte teakhouten ramen vijftien jaar geleden vanwege het ontbreken van een vergunning is stilgelegd. Op grond van het instandhoudingsprincipe is daarom besloten het aangetroffen kleurenschema, bestaande uit oranjeoek op de kozijnen, blanke lak op de teakhouten ramen en dodekoprood op goten en windveren niet te wijzigen maar alleen op te waarderen, omdat het was verschoten (afb. 29).

Op enig moment is de oorspronkelijke leibedekking vervangen door *shingles* van mastiek. In 2004 is opnieuw een leibedekking aangebracht in de in Noord-Nederland gebruikelijke Maaslandse dekking, in dit geval met afgeknipte hoeken aan de onderzijde. Voor de details is bij het dekken gebruik gemaakt van oude foto's, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot de afwerking van de goten en de zijwangen van de dakkapellen. Omdat de mastiekbekleding in een 'rode' afwerking was uitgevoerd, mogen we aannemen dat er oorspronkelijk ook een 'paarse' lei op het dak gelegen heeft. De gewenste lei bleek op het moment van realisatie echter helaas niet leverbaar, waardoor uitgeweken moest worden naar een vervanger. In het totaal van de kleurige afwerking van het gebouw komt deze egaal grijze lei nu wat doods over. Een 'paarse' lei zou beter hebben geharmonieerd met het veelvuldig toegepaste rode zandsteen in de gevels.

Afb. 30. Ubbo Emmiussingel 110, duidelijk zichtbaar de oorspronkelijke patronen in de leibedekking.
Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

Na het aanbrengen van de nieuwe leibedekking kwam een foto tevoorschijn, waarop een deel van de achterzijde van het gebouw zichtbaar is (afb. 30). De foto toont de situatie vóór de verbouwing waarbij de daar toen aanwezige loggia is dichtgezet. Door een gunstige lichtval is op deze foto heel duidelijk te zien dat er door toepassing van lei in verschillende kleuren, oorspronkelijk een patroon in het dak gedekt was.

Tot slot is nog vermeldenswaard dat de rode zandsteenornamenten aan de voorgevel in een latere fase zijn gehooft met bladgoud. Resten hiervan zijn bewaard gebleven.

Afb. 31. Verlengde Hereweg 167, brievenbus bij de zij-ingang in de noordgevel.
Foto: Berend Raangs.

14. Verlengde Hereweg 167, Insulinde (RM)

Landhuis Insulinde is in 1919 gebouwd in opdracht van scheepskapitein A.B. Schaap, naar ontwerp van de Groninger architect P.M.A. Huurman in een verstrakte Amsterdamse Schoolstijl. De vrijstaande villa heeft een grote parkachtig aangelegde tuin, ontworpen door de Groninger tuinarchitect J.W. Verdenius. In het interieur wordt de herinnering aan de eerste eigenaar onder andere levend gehouden door de glas-in-loodramen met medaillons waarop zeilschepen zijn afgebeeld en een trapbaluster met de figuur van een scheepstimmerman. Bij de zij-ingang in de noordgevel herinnert een brievenbusopening in de vorm van een kikker met opengesperde bek aan dit verleden (afb. 31).

Aanleiding voor het uitvoeren van vergunningsverplichtige werkzaamheden was de verwaarloosde staat waarin het gebouw zich bevond. Als gevolg van houtrot, losliggend metselwerk, onoordeelkundig uitgevoerde onderhoudswerkzaamheden in het verleden en een in slechte staat verkerend leien dak moesten verspreid over het pand meer en minder ingrijpende herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Het meest in het oog springend was het aanbrengen van een nieuwe leibedekking. De eigenaar heeft het voornemen om de oorspronkelijke monumentale tuinaanleg ten dele te reconstrueren.

15. Verlengde Hereweg 192, Bella Vista (RM)

De wit gepleisterde vrijstaande villa Bella Vista is rond 1900 gebouwd in de voor die tijd karakteristieke architectuur met elementen van de Chaletstijl. Aanleiding voor herstelwerkzaamheden was de door de eigenaar gewenste vervanging van de 'rode' bitumen *shingles* in geglazuurde dakpannen. Omdat door ons op grond van de detaillering van de windveren werd vermoed dat het gebouw oorspronkelijk een leibedekking heeft gehad, was er aanleiding om bij het RHC Groninger Archieven op onderzoek uit te gaan. Daar werd een kopie aangetroffen van een aanvraagformulier uit 1942 van de *"Dienst van den algemeen gevolmachtigde voor den wederopbouw en voor de bouwnijverheid (...) ten behoeve van het*

Afb. 32. Verlengde Hereweg 192, na herstel. Foto: Berend Raangs.

perceel Verl. Heereweg 174 alhier” voor onder andere ‘50 leijen’ ten behoeve van herstelwerkzaamheden. Omdat bekend is dat de huisnummering in de gemeente enkele keren is gewijzigd en op de bouwtekening van Bella Vista als huisnummer 174 staat, lijkt de conclusie niet te kunnen missen. Toch moet ernstig worden betwijfeld of het aanvraagformulier hierop betrekking heeft gehad. De omnummering heeft namelijk al vóór de oorlog, in 1921, plaatsgevonden. In 1942 had huisnummer 174 dus al betrekking op villa Hilgheste, net als nu. Ook het pannendak op Hilgheste biedt geen contrabewijs, want op oude foto’s is te zien dat Hilgheste vóór de oorlog (ook) met lei was gedekt.

Naast het opnieuw aanbrengen van een leibedekking zijn onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd aan de windveren en aan het dakoverstek. Tevens is het gebouw geheel opnieuw geschilderd (afb. 32).

Literatuur

- Bastmeijer, A. e.a., ‘Jaarverslag bouwhistorie in 2000’, in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 23-48.
 Battjes en Ladrak, *De kerk van Engelbert* (bouwhistorische opname), 2005.
 Boer, N. de, ‘Monumentenzorg en restauratie: waar zijn we mee bezig?’ in: *Wonen-TA/BK*, september 1980, 13-24.
 Boon, A., ‘Jaaroverzicht van restauraties in 1997’, in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 19-28.
 Bouwman, B.J. e.a., *Orgel anders* (2004/2005). Groningen, 2004.
 Coppens, J. *Geschiedenis van de Martinatoren*. Groningen 1986.
 Friso, W., *Archiefonderzoek naar de kerk van Engelbert*. Groningen, 1999.
 Gemeente Groningen, *Van Ethiek naar strategie, derde nota monumenten Groningen*. Groningen, 1995.
 Hacquebord, L.T. en R.M.H. Overbeek, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Groningen 1850-1940*. Zwolle, 1994.
 Holleman, T., *Een verleden op de schop*. Amsterdam, 1996.
 Kuyt, J., N. Middelkoop en A. van der Woud, *G.B. Salm en A. Salm GBzn, bouwmeesters van Amsterdam*. Rotterdam, 1997.
 Pinkster, N. (red.), *De Waagstraat. Het stadshart van Groningen terug naar nu*. Groningen, 1996.
 Raangs, B. en J. van Haaften, ‘Restauraties die in 1995 gereed zijn gekomen’ in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 29-40.
 Raangs, B. en J. van Haaften, ‘Jaaroverzicht restauraties in 1998’, in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 49-62.
 Veen Czn, B. van der, *Groninger molenboek*, Groningen, 1981.